

КЫРГЫЗСТАНДА РАДИКАЛДАШУУ МАСЕЛЕСИ ЖАНА АЯЛДАРДЫН ОРДУ

ЭШЕНКУЛОВА К.З.

Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Гуманитардык факультет
Философия бөлүмү
kishimjan@gmail.com

Аннотация

Акыркы жылдарда Кыргызстандагы Ислам жөнүндөгү түшүнүктөр чет өлкөлөрдөн келген диний агымдардын таасири менен өзгөрүүгө учуроодо. Коомдун көпчүлүк бөлүгү диний сабатсыздыгынан улам ар кандай диний агымдарга кирип кетишүүдө. Өлкөнүн эгемендүүлүгүнөн кийин баштапкы этаптарда Кыргызстандагы исламдашуу процесси табигый феномен катары кабыл алынган менен учурда өлкөнүн бүтүндүгүнө, коопсуздугуна коркунуч туудуруучу радикалдык, экстремисттик, террордук иш-аракеттердин активдешүүсү байкалууда. Өзгөчө аялдардын да радикалдык, экстремисттик топторго кирип кетүүлөрү, атүгүл Сириядагы согушка барып кошулуулары Кыргызстандагы диний абалдын өтө курч маселеге айланганын тастыктоодо. Бул изилдөөдө социалдык тармактардагы маалыматтардын жана интервьюлардын негизинде аялдардын радикалдашуусуна себеп болгон факторлорду түшүнүүгө аракет жасалды. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында аялдардын түрдүү диний агымдарга кирип кетүүлөрүнө экономикалык-социалдык кризистин негизги фактор катары көрсөтүү мүмкүн болсо да, акыркы жылдарда диний идеологиянын манилүү орунга ээ экендиги көрүүлүдө. Учурда мындай абал “пассивдүү феномен” катары проблема эместей көрүнсө да, келечекте коомдук чоң көйгөй катары “жарылышы” мүмкүн.

Ачкыч сөздөр: Кыргызстан, аялдар, радикализм, экстремизм, терроризм.

RADICALIZATION AND THE ROLE OF WOMEN IN KYRGYZSTAN

Abstract

In recent years, the Islamic concepts have been changing because of influence of foreign religious movements in Kyrgyzstan. The majority of the society has been joining to various religious movements and groups because of inadequacy of religious education. After the independence of the country, in the first stage, the Islamization process has been accepted as a natural phenomenon. However, today it can be observed that the activities of radical, extremist and terrorist groups may treat to security and integrity of the country. Particularly, Kyrgyzstani women have been dropping into the radical and extremist groups and the conflicts in Syria. This situation can be understood that religious situation in Kyrgyzstan is a very critical. In this study, using social network and interviews tried to understand the reasons of factors of radicalization among women. In the first years of the independence, the economic and social crisis is concerned as a key factor for joining to various religious movements, but now, religious ideology became much more important for women. Nowadays, even though this situation as a “passive phenomenon” cannot be seen as a problem, in future it might “boom” as an enormous social problem.

Keywords: Kyrgyzstan, women, radicalism, extremism, terrorism.

Киришүү

Белгилүү күчтөр тарабынан өз убагында “максаттуу түрдө жаратылган” радикалдык, экстремисттик жана террористтик топтор азыркы учурда бул күчтөрдүн көзөмөлүнөн чыгып, бүткүл дүйнөнү коркуткан заманбап доордун негизги көйгөйлөрүнүн бирине айланууда. Дүйнөнүн ар кайсы жеринде болуп жаткан жардыруулар, бейкүнөө адамдардын набыт болушу, Жакынкы жана Ортоңку Чыгыштагы чыр-чатактар, бүтпөгөн согуштар, мунун натыйжасында туулган жерлерин таштап кетүүгө аргасыз болгон мигранттар жана башка ушул сыяктуу көрүнүштөр адам баласын ойлондурбай койбойт. Мына ушунун өзү эле акыркы жылдарда бүткүл дүйнөнүн терең кризис ичинде экендигин айгинелөөдө.

Ислам дининин кандайдыр бир кызыкчылыктар үчүн максатка карата “инструмент” катары колдонулушу, экстремизм, терроризм менен ассоциацияланышы маселенин ойлогондон да алда канча терең жана тез аранын ичинде чечилиши мүмкүн эмес экендигин көрсөтүүдө. Акыркы жылдардагы Ислам Мамлекети (ИГИЛ/ИМ) уюмунун бүткүл дүйнөгө туудурган коркунучун буга мисал катары көрсөтүүгө болот. Эң негизгиси, Ислам Мамлекети уюмунун идеологиясын жактагандардын дүйнөнүн ар кайсы бурчунан келип кошулуусу маселенин өтө курч экендигин тастыктоодо. Кыргыз Республикасынын жарандарынын жалгыз гана эркектердин эмес, ал тургай аялдардын да балдары менен бирге Ислам Мамлекети уюмуна барып кошулуулары, башка өлкөлөр сыяктуу эле Кыргызстанда да негизги көйгөйлөрдүн бири катарында каралып баштады. Себеби Сириядагы, Ирактагы жана Афганистандагы диний негиздеги экстремисттик топтордун иш-аракеттери Кыргызстандын коопсуздугуна коркунуч туудурууда.

Кыргызстандан Сирияга кеткен жарандардын саны боюнча ар кандай көрсөткүчтөр берилип келүүдө¹. Кыргыз Республикасы Ички иштер министрлигинин Экстремизмге жана мыйзамсыз миграцияга каршы аракеттенүү кызматы (КР ИИМ ЭММКАК)² тарабынан берилген расмий маалыматтарга караганда, 2010-2015-жылдар арасында жалпысынан 500-600 арасында Кыргызстандын жараны Сирияга кеткен. Алардын 120дан ашыгын аялдар түзөт³. Бирок кээ бир эксперттердин ою боюнча,

¹ Мисалы, “Насильственный экстремизм в Кыргызстане: Роль женщин в поддержке, присоединении, вмешательстве и противодействии распространению”, <http://eca.unwomen.org/ru/digital-library/publications/2017/10/violent-extremism-in-kyrgyzstan> сайтында (2018-ж. 15-мартта алынды) берилген изилдөөдө 2010-2016 жылдар арасында 863 кыргызстандык жарандын Сирияга жана Иракка кеткенин, алардын ичинен 188ин аялдар экендигин билдиришкен. Бирок Ички Иштер Министрлигинин Экстремизмге жана мыйзамсыз миграцияга каршы аракеттенүү кызматынын (ИИМ ЭММКАК) өкүлү менен 2017-ж. 4-апрелде болгон интервьюда жогоруда берилген маалыматтын туура эмес экендигин белгиледи.

² Ички иштер министрлигинин 10-башкы башкармалыгы азыркы учурда Экстремизмге жана мыйзамсыз миграцияга каршы аракеттенүү кызматы деп аталууда.

³ ИИМ ЭММКАКтын өкүлү менен болгон интервью, 4-апрель 2018-ж.

Сирияга кеткен Кыргызстандын жарандарынын санын так айтуу мүмкүн эмес болсо да, 1000ден ашык болушу болжолдонууда⁴.

Күч колдонулган (зордукчул/насильственный) экстремизмге өзгөчө аялдар менен жаштардын да тартылып кетүүсү, акыркы учурларда алардын мындай экстремисттик топтор тарабынан өз кызыкчылыктары катары колдонулуусу, коомдун коопсуздугуна жана улуттук баалуулуктарына коркунуч туудурууда. Натыйжада кандай факторлордон улам жана эмне үчүн аялдар мындай топторго тартылууда? – деген сыяктуу суроолор туулбай койбойт.

Изилдөө Кыргызстандагы күч колдонулган экстремизм жана гендер маселесине байланыштуу эмгектердин жана азыркы күндөгү Кыргызстандагы диний абалдар жөнүндө кеңири маалыматка ээ болгон мамлекеттик органдардын, бейөкмөт уюмдардын, диний уюмдардын, илимий изилдөө борборлорунун өкүлдөрү, көз карандысыз эксперттер, илимпоздор, адвокаттар, журналисттер, студенттер жана жарандар менен болгон интервьюнун негизинде даярдалды. Интервьюнун негизги өзөгүн Бишкек шаарынын тургундары түздү. Мындан башка 2018-жылдын 21-25-март айында Жалал-Абад облусунда өткөрүлгөн интервьюлар камтылды. Муну менен бирге 2012-ж. жана 2017-ж. жай айларында аялдар менен болгон интервьюлардан да пайдаланылды.

Кыргызстанда радикализм маселеси

Азыркы күндө Ислам Мамлекети уюмунун мизи кайтарылып белгилүү даражада өз маанисин жогото баштады. Бирок толугу менен коркунуч жаратуучу функциясын жоготту деп жыйынтык чыгарууга азырынча эрте. Себеби Ислам Мамлекети менен бирге Сириядагы согушка катышып, өз мекенине кайтып жаткан согушкерлердин мындан ары кандай жашоону тандаары, эмне болору, алдыда алардын өз мекендеринде же башка жерде ыңгайга жараша кандайдыр бир иш-аракеттерди жасап жиберери азырынча белгисиз.

Бүткүл дүйнөнү кооптуу коогалаңга түшүргөн Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндө болуп жаткан окуялар Кыргызстанды да кайдыгер калтырган жок. Себеби Ислам Мамлекети уюмунун пайда болуусу менен бирге, Кыргыз жарандарынын да бул топко барып кошулуусу мамлекеттин олуттуу маселелеринен бирине айланды. ИИМ ЭММКАКтын өкүлү тарабынан берилген маалыматтарга караганда, Кыргызстандан 121 аял, 89 жаш өспүрүм жана 58 адам үй-бүлөсү менен жалпысынан 500дөн ашык

⁴ http://for.kg/news-401423-ru.html_6.01.2017 (2018-ж. 10-апрелде алынды); https://24.kg/vlast/44263_tochnogo_chisla_voyuyuschih_v_sirii__grajdan_kyrgyzstana_v_pravitelstve_ne_znayut_2.01.2017 (2018-ж. 3-апрелде алынды); Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын (КР ДИМК) өкүлү менен болгон интервью, 4-апрель 2018-ж.

адам Сирияга кеткен. Расмий маалыматтарга караганда 30дан ашык Кыргызстандын жараны Сирияда каза тапкан. ЭММКАКтын өкүлү учурда айтылып жүргөн 500дөн ашык кыргызстандыктын Сирияга кеткендиги жөнүндөгү маалыматтын 2010-2015-жылдарга таандык экендигин билдирген⁵. Күч органдарынын маалыматына караганда, 2016-жылы Сирияга кеткен кыргыз жарандарынын саны 20 адамдын тегерегинде гана болгон⁶. Ал эми 2017-жылында Сирияга кетүү кылмыштуулугу жөнүндө так айтуу мүмкүн болбосо да, салыштырмалуу түрдө азайган. Азыркы күндө алардын арасынан 63 жаран Кыргызстанга кайра кайтып келген⁷.

Мына ушул көрсөткүчтөрдүн өзү эле кыргызстандык жарандардын Сирияга кетишине эмне себеп болду деген маселени козгоого түрткү болууда. Буга бир канча факторлорду атап кетүүгө болот. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин 1991-жылдын 16-декабрында (N 656-XII) “Дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө” мыйзамы кабыл алынган. Калктын басымдуу бөлүгү өздөрүн маданий этникалык таандыгына байланыштуу мусулман эсептешкенине карабастан, мамлекет ар кандай диндердин өкүлдөрүнүн болушуна шарт түзгөн. 1993-жылдын 5-майында (N 1 185-XII) кабыл алынган Конституциянын 1-беренесинде “Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) - укуктук, светтик мамлекеттин негизинде курулган эгемендүү, унитардык, демократиялык республика” катары аныкталып, 8-берененин 3-бөлүгүндө диндин мамлекеттен ажыратылгандыгы так жана даана белгиленген. Мына ушундан улам мамлекет ар бир жарандын диний укукка ээ экендигин эске алып, өлкөдөгү диний абалды контролдогон эмес.

Советтик системанын кулашы менен бирге мамлекеттик башкаруу системасы өзүн-өзү жөндөп кете албагандыктан, коммунисттик идеологиянын ордун толтуруучу жаңы идеология же коомдун кызыкчылыгын көздөгөн жана коомго стимул берүүчү система бийлик тарабынан орнотула алган эмес. Тескерисинче, мамлекетте коррупция күч алгандыктан коом бийликке жана мамлекеттик институттарга ишенбей баштаган. Өлкөдөгү саясий, экономикалык жана социалдык кризис коомдун бүтүн катмарына өз таасирин тийгизген. Натыйжада билим берүү системасы начарлап, сабаттуулуктун деңгээли төмөндөп, коом динди идеологиялык вакуумду толтуруунун жана жогоруда аталып кеткен кризистен чыгуунун жолу катары көрүп баштаган. Айрыкча чет мамлекеттерден ар кандай диний уюмдардын жана агымдардын жайылышы менен бирге өлкөдө коомчулуктун көпчүлүгү динге ыктаган. Бир тараптан араб (Сауд Арабия,

⁵ ИИМ ЭММКАКтын өкүлү менен болгон интервью, 11-апрель 2018-ж.

⁶ http://www.bbc.com/kyrgyz/world-39257095_12.03.2017 (2018-ж 19-мартта алынды).

⁷ ИИМ ЭММКАКтын өкүлү менен болгон интервью, 11-апрель 2018-ж.

Египет, Кувейт ж.б.), түрк, пакистан жана иран диний уюмдары өз таасирлерин тийгизген болсо, экинчи тараптан христиандык жана башка диний уюмдар да активдүү түрдө миссионердик иш-аракеттерди жүргүзүп башташкан. Диний уюмдардын колдоосу менен кыска мөөнөттүн ичинде көп сандаган диний объекттер, борборлор жана окуу жайлар ачылган.

Албетте, жогоруда аталып кеткен кризистердин негизинде психологиялык жактан жабыркаган же депрессияга кабылган коомчулуктун көпчүлүгү динди мындай абалдан “куткаруучу бирден бир жөлөк” катары көрүп башташкан. Буга 2012-жылы жана 2017- жылы аялдарга жүргүзгөн сурамжылоо мисал боло алат. Ар кандай диний уюмдарга мүчө болуп кирген жана бул уюмдардын иш-чараларына катышкан аялдардын 84% негизги себеп катары экономикалык-социалдык абалдын начардыгын көрсөтүшкөн⁸. Хейат постсоветтик өлкөлөрдөгү диндеги мындай өсүүнү жашоого тутунуу жана копиялоо механизми менен түшүндүрүүнүн мүмкүн экендигине басым жасайт⁹. Ал эми Мырзабекова болсо, Кыргызстандагы исламдашууну Совет доорундагы атеизм, коммунисттик идеология жана Совет доорунан мурунку тарыхый себептер сыяктуу кызыктай эки феноменден улам келип чыкканын айтат¹⁰.

Кыргызстанда 1990-жылдардын башында калк арасында башталган исламдашуу процессинин көп убакыт өтпөй эле, 1990-жылдардын аяктарында жана 2000-жылдардын баштарында диний негиздеги экстремисттик уюмдардын таасири менен радикалдашып баштаганын көрүүгө болот¹¹. Кыргызстандагы диний абал боюнча эксперттердин байкоолоруна караганда, акыркы учурларда Кыргызстанда радикалдашуу процесси өтө тез ылдамдык менен жайылууда. Мунун эң негизги себеби катары биринчиден, контролсуз түрдө чет өлкөдөн келген ар кандай диний уюмдардын өз идеологияларын коомчулукка жайылтуусун; экинчиден, чет өлкөдөгү диний окуу жайлардан окуп келген Кыргызстандын жаранынын окуган жериндеги же өзү колдогон башка диний агымдардын идеологиясын коомго таратуусун же тануулоосун көрсөтүүгө болот¹².

Кыргызстан үчүн өтө орчундуу маселелердин бири катары Өзбекстан Ислам Кыймылы (ИДУ) сыяктуу эл аралык террордук уюмдар тарабынан уюштурулган 1999-

⁸ 2012-жылы аялдардын диний абалын түшүнүү максатында ар кайсы диний уюмдардын иш-аракеттерине катышып жүргөн 47 аялга сурамжылоо жүргүзүлгөн.

⁹ F. Heyat, “Re-Islamization in Kyrgyzstan: Gender, New Poverty and the Moral dimension”, *Central Asian Survey*, 2004, 23:3-4.

¹⁰ A. Myrzabekova, *Understanding Islamization and Veiling in Post-Soviet Kyrgyzstan*, MA Thesis, The Arctic University of Norway, Center for Peace Studies, 2014, 4-6.

¹¹ Молдалиев, О. А. (Ред.), *Государственная политика в религиозной сфере и основные религиозные течения в Кыргызстане, методическое пособие*, Бишкек 2015, 10-6.

¹² КР Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиянын өкүлдөрү, Адеп Башаты фондунун өкүлү, политология илимдеринин кандидаты, юридика илимдеринин кандидаты, эл аралык мамилелер илимдеринин доктору, теология илимдеринин докторлору менен болгон интервьюлар, март-апрель 2018-ж., Бишкек.

жылдагы Баткен окуясын көрсөтүүгө болот. Баткен окуясы жөнүндө ар кандай пикирлер айтылып келгени менен, эгерде Кыргызстандагы диний абал көзөмөлгө алынбаса мунун эмне менен аякташы мүмкүн экендиги белгилүү болгон. Мына ушул сыяктуу окуялардан улам 2000-жылдардан баштап мамлекетке залалын тийгизүүчү диний негиздеги экстремисттик, террористтик уюмдарга жана агымдарга өлкөдө тыюу салына баштаган. Берилген маалыматтарга караганда, 2003-2017-жылдардын аралыгында мамлекет тарабынан экстремисттик, террористтик жана деструктивдик деп табылган, Кыргызстандын территориясында иш-аракет жүргүзүүлөрүнө тыюу салынган диний уюмдарды төмөндөгүчө көрсөтүүгө болот: “Хизб-ут-Тахрир аль-Ислами” (2003), “Чыгыш Түркстан Ислам Партиясы” (2003), “Чыгыш Түркстанды Бошотуу Уюму” (2003), “Өзбекстан Ислам Кыймылы” (2006), “Аль-Каида” (2006), “Талибан” Кыймылы (2006), “Күрдистандын Элдик Конгресси” (“Конгра-Гель”) (2008), “Жихад тобу” (2008), “Жайш-уль-Махди” (2012), “Жунд-уль-Халифат” (2012), “Ансар ат-Таухид” (Ансаруллах) (2012), “Ат-Такфир валь-Хижра” (2012), “Мун” сектасы (2012), “Акрамия” (2014), “Ислам Мамлекети (ИМ)” (2015), “Жабхат-ан-Нусра” (2015), “Катибат аль-Имам аль-Бухари (2015), “Жаннат Ошиклари” (2015), Саид Бурятскийдин материалдары, “Жамаат ат-Таухид валь-Жихад” (2016), “Йакын Инкар (2017)¹³.

1991-жылдан бери диний принциптердин негизинде жашап баштагандардын саны күн сайын өсүүдө. Маалыматтарга караганда, азыркы учурда Кыргызстан калкынын 85% жакыны өздөрүн мусулман деп эсептешет¹⁴. Бирок тилекке каршы, Кыргызстанда акыркы учурларда радикалдуу жана диний негиздеги экстремисттик көз караштар, идеологиялар тездик менен жайылууда. Айрыкча, өз убагында мамлекет тарабынан көзөмөлгө алынбашынын натыйжасында ар түрдүү диний агымдардын, ал турсун деструктивдик-экстремисттик агымдардын, террористтик уюмдардын ачык жана жабык түрдө да эле болсо өз иш-аракеттерин жүргүзүүлөрү байкалууда. Сирияга барууга “азгырылган” Кыргызстандын жарандарынын 2015-жылдын октябрь айында диний экстремисттик жана террористтик кылмыштуулук менен жазаланган 9 кишинин абактан качышы, 2016-жылы Бишкектеги Кытай элчилигине жасалган теракт жана башка ушул сыяктуу көрүнүштөр Кыргызстанда исламий радикалдашуунун жана күч колдонулган экстремисттик уюмдардын күчтөнүүсүнүн натыйжасы болуп саналат¹⁵. Мындай көрүнүштөр жаңы эле

¹³ Молдалиев, О. А. (Ред.), *Государственная политика в религиозно сфере и основные религиозные течения в Кыргызстане: методическое пособие*, Бишкек 2015, 56-б; З. Эргешов (Ред.), *Аялдар жана кыздар тынчтык менен стабилдүүлүктүн жол баштоочулары катары практикалык колдонмосу*, Бишкек 2018, 35-39-б.

¹⁴ Молдалиев, О. А. (Ред.), *Государство и религия: методическое пособие*, Бишкек 2016, 7-б.

¹⁵ https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_bishkek_terrorizm/27322805.html_23.10.15 (2018-ж. 21-мартта алынды); http://old.kabar.kg/kyr/law-and-order/full/76807_7.09.2016 (2018-ж. 19-мартта алынды).

чыга калган жок. Мунун тамыры эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарына чейин барып такалат. Жакынкы Чыгыштагы радикал уюмдардын таасири менен Борбордук Азиядан чыккан Өзбекстан Ислам Кыймылы жана Ислами Жихад Уюму жылдар бою өз катарын толуктоого аракеттенүүдө жана мына ушул сыяктуу башка уюмдар да коомдун радикалдашуусуна бирден бир өбөлгө түзүп келүүдө.

Кыргызстанда аялдардын коомдогу орду

Акыркы жылдарда актуалдуу темалардын бири болуп эсептелген гендердик маселе Кыргызстанда тилекке каршы саясаттын бир бөлүгүнө айланууда. Мындан улам жер-жерлерде, ал турсун коомчулуктун кеңири катмарында гендер маселеси талкууга алынып келет. Кыргызстанда аялдардын укугу тепселенүүдөбү?- деген суроо туулат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясындагы (27-июнь 2010) 16-берененин 2-бөлүгүндө жарандын укугу жөнүндө төмөндөгүчө берилет:

“Кыргыз Республикасы өз аймагынын чегинде, өзүнүн юрисдикциясында турган бардык адамдардын укуктары менен эркиндиктерин урматтайт жана камсыз кылат.

Эч ким жынысы, расасы, тили, майыптуулугу, этноско таандыгы, туткан дини, курагы, саясий жана башка ынанымдары, билими, теги, мүлктүк же башка абалы, ошондой эле башка жагдайлары боюнча кодулоого алынышы мүмкүн эмес.

Эл аралык милдеттенмелерге ылайык ар кайсы социалдык топтор үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылууга багытталып, мыйзамда белгиленген атайын чаралар кодулоо деп эсептелбейт.”

Ал эми ушул эле берененин 3 жана 4-бөлүктөрүндө “Кыргыз Республикасында мыйзам жана сот алдында бардыгынын бирдей экендиги, эркектер менен аялдардын бирдей укуктарга жана эркиндиктерге, аларды ишке ашыруу үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ” экендиги айтылат.

Мына ушунун өзү эле Кыргызстанда эркектерге жана аялдарга бирдей укуктун таанылгандыгынын жана ар бир жарандын тең укуктуулукка ээ экендигинин күбөсү боло алат. Эң башкысы эркектер менен аялдардын бирдей мүмкүнчүлүктөргө ээ экендигинин жана мамлекеттик саясаттын алар үчүн бирдей каралгандыгынын конституциялык деңгээлде бекемделгендигинде жатат. Чындыгында эле, Кыргызстанда мамлекеттик структураларда, мекемелерде, институттарда, окуу жайларда, мамлекеттик эмес уюмдарда, жеке ишканаларда, башкача айтканда, коомдук структуранын бүтүн катмарларында аялдардын активдүү экендигин баса белгилей кетүү керек. Аялдарга мамлекет тарабынан кандайдыр бир чектөө коюлган эмес. 2017-

ж. 1-январына карата Кыргыз Республикасынын мамлекеттик башкаруу органдарында иштеген мамлекеттик кызматкерлердин жынысы боюнча 7108ин (40,13%) аялдар, ал эми 10604үн (59,86%) эркектер түзөт¹⁶.

Кыргыздардын жашоо образында улуттук каада-салттар, баалуулуктар маанилүү орунга ээ. Сырттан караган киши үчүн аялдар пассивдүүдөй көрүнсө да, чындыгында байыртадан эле кыргыздарда аялдардын коомдогу ордуна маани берилип келген. Кыргыздарда эне ички тон, ата тышкы тон деп бекеринен айтылбайт. Эгер эркектер сырткы жумуштар менен алектенген болсо, аялдар үй ичиндеги жумуштар, бала тарбиялоо менен алектенген. Азыркы тапта коомдук жашоодогу саясий, экономикалык абалдарга байланыштуу аял менен эркектин ишти бөлүшүүсүндө шартка жараша өзгөрүүлөр болсо да, эркек үчүн да, аял үчүн да кыргыздарда үй-бүлө өтө маанилүү, аял эркекке урмат-сый көрсөтөт. Үй-бүлөдө эркектин башчы катары эсептелиши каада-салтка байланыштуу көрүнүш жана маданий менталитет менен байланыштуу. Бул маселенин азыркы тапта актуалдуулукка айланып жаткан гендер маселеси менен байланышы жок.

Анда эмне үчүн азыркы тапта гендер маселеси туулуп жатат? Биринчиден, муну өспүрүм кыздардын, көпчүлүк аялдардын өз укуктарын билбегендиги, өз укуктарына болгон көңүл кош мамилелери жана сабатсыздыктары менен мүнөздөөгө болот. Кыргызстанда 1990-жылдардан бери карай билим берүү системасын жана билим берүү институттарын жаңы доордун талабына жараша модернизациялоонун ордуна, тескерисинче илим-билимге жана билим берүү мекемелерине дале болсо көңүл бурулбай келет. Мына ушундан улам көптөгөн жаштар, анын ичинде кыздар экономикалык, социалдык же үй-бүлөлүк шарттарга байланыштуу орто билимге ээ болбой эле мектептерди таштап кетишүүдө. Буга бир тараптан билим берүү системасы жана окуу жайлары күнөөлүү болсо, экинчи тараптан ата-энелери да күнөөлүү болуп саналат. Өз укуктарын билбеген кыз-келиндер азыркы күндө ар кандай проблемаларга кабылууда. ЮНИСЕФтин Улуттук статистикалык комитети менен бирге даярдаган маалыматтарга караганда, Кыргызстанда бүгүнкү күндө 6000 өспүрүм кыз 15 жашка чыга элегинде жана 160000ден ашуун кыз 18 жашында турмушка чыккан. Булардын көпчүлүгү билимсиздиктеринен, финансылык жактан өздөрүн камсыздай ала турган

¹⁶ «Численность государственных служащих, занятых в органах государственного управления Кыргызской Республики, по полу на 1 января 2017г.», 2012-2016 статистический ежегодник Кыргызской Республики, Бишкек 2017, 20-б.

кандайдыр бир кесипке ээ болбогондуктан жана өз укуктарын билишпегендиктен ар кандай физикалык же сексуалдык зомбулукка, зордукчулукка дуушар болушууда¹⁷.

Экинчиден, аялдар диний билим алуу максатында ар кандай диний уюмдарга кирип кетип, ал уюмдардын принциптеринин негизинде “байкабай” радикалдашып, өздөрүн коомдон оолак тутуп, изоляциялап баштагандары байкалууда. Мындай аялдар өздөрүнө жакын көз караштарга ээ болгон аялдар менен гана мамиле түзүүнү каалашат жана ошонун негизинде чөйрө куруп башташат. Ар кандай диний көз караштарга берилип, өздөрүн-өздөрү изоляциялаган аялдардын саны азыркы тапта күн сайын артууда. Муну менен бирге аялдардын коомдогу ролу пассивдешүүдө. Статистикалык маалыматтарга караганда, эгерде 1991-жылы калктын экономикалык активдүүлүгүндө аялдардын деңгээли 90% түзгөн болсо¹⁸, 2012-ж. 51.8%, 2015-ж. 49.9%, ал эми 2016-ж. 48.3% түзгөн¹⁹. Ушул эле көрсөткүч бизге аялдардын коом арасындагы ролунун жана экономикалык активдүүлүгүнүн жыл өткөн сайын төмөндөп бара жатканын көрсөтөт. Муну эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы экономикалык абал менен байланыштыруу приоритеттик мааниге ээ болгону менен акыркы жылдарда диний идеологиянын алдыңкы орунга чыгып баштаганы менен түшүндүрүү мүмкүн. Азыркы учурда мындай абал “пассивдүү феномен” катары проблема эместей көрүнсө да, келечекте жалгыз гана гендердик проблема эмес, коомдук чоң көйгөй катары “жарылышы” мүмкүн.

Үчүнчүдөн, “тышкы күчтөрдүн” Кыргызстанда өлкө ичинде жүргүзгөн саясатынын натыйжасы менен байланыштырууга болот. Маданий жана улуттук баалуулуктар экинчи планга сүрүлүп, анын ордуна чет өлкөдөн келген ар кандай диний, саясий көз караштардын “максаттуу” түрдө коом арасында жайылуусу да буга мисал боло алат.

Акыркы жылдарда Кыргызстандагы исламдашуу процесси аялдар арасында өтө тез ылдамдык менен жайылууда. Айрыкча, кыргызстандык аялдардын Сирия жана Жакынкы Чыгыштагы чуулгандуу Ислам Мамлекети уюмуна барып кошулуулары маселенин башка өңүттөн каралышы керектигине көңүлдү бурууда.

¹⁷ З. Эргешов (Ред.), *Аялдар жана кыздар тынчтык менен стабилдүүлүктүн жол баштоочулары катары практикалык колдонмосу*, Бишкек 2018, 8-б.

¹⁸ “Экстремизм в Кыргызстане всё больше приобретает женское лицо», <http://inozpress.kg/news/view/id/52493> _18.02.2018 (2018-ж. 1-апрелде алынды).

¹⁹ «Уровень экономической активности населения, уровень занятости и уровень безработицы в возрасте 15 лет и старше (в процентах)», *2012-2016 статистический ежегодник Кыргызской Республики*, Бишкек 2017, 70-б.

Аялдардын арасында радикализмдин жайылуусунда негизги факторлор

2017-жылы БУУ тарабынан күч колдонулган экстремизмге аялдардын катышуусу боюнча даярдалган изилдөөлөрдөгү маалыматтарга караганда, дүйнөлүк масштабда айрым өлкөлөрдө күч колдонулган экстремизмге катышкан аялдардын саны 15%-20%дан 30%га чейин көрсөтүлгөн²⁰. Ал эми ЭММКАКтын берген маалыматы боюнча Кыргызстандан Сирия жана Ирактагы согуш талааларына кеткен аялдардын саны 120дан ашык. Статистикалык маалыматтарга караганда, 2005-жылы Кыргызстанда экстремисттик уюмдарга кирип кеткен аялдардын саны 1.10% түзгөн болсо, 2015-жылы бул көрсөткүч 23% чейин өскөн²¹. Алардын айтымында акыркы учурларда Сирияга барган аялдардын саны салыштырмалуу түрдө азайса да, 2015-2017-жылдар арасында экстремисттик топторго мүчө болгон аялдардын саны канчалык даражада азайгандыгы же көбөйгөндүгү азырынча так эмес. Бирок жыл өткөн сайын террористтик мүнөздөгү жана экстремисттик багыттагы кылмыш үчүн жазага тартылгандардын саны өсүүдө. Статистикалык маалымат боюнча, 2010-жылы террористтик мүнөздөгү жана экстремисттик багыттагы кылмышы үчүн 79 адам жазага тартылган болсо, 2017-жылы (1-сентябрга чейин) бул сан 422ге өскөн. Алардын 387ин эркектер (91.7%) жана 35ин (8.3%) аялдар түзөт. Тактап айтканда, жети жылдын ичинде кылмыштуулук 5,3 эсеге көбөйгөн²².

Кыргызстандагы аялдардын экстремисттик уюмдарга кирип кетүүлөрүнө байланыштуу жасалган изилдөөлөр социалдык-экономикалык, массалык жакырчылык, жумушсуздук, эмгек миграциясы, идеологиялык боштук, мамлекетке болгон ишенимсиздик, диний сабатсыздык, этностор аралык чыр-чатактар, психологиялык жабыркоолор, социалдык тармактардын таасири сыяктуу көп кырдуу проблемалардын белгилүү шарттарда радикализмдин жана диний негиздеги экстремизмдин жайылуусунда негизги факторлор боло ала тургандыгын көрсөткөн²³.

Эң башкы себеп катары эгемендүүлүктөн кийин өлкөдөгү экономикалык жана социалдык кризисти айта кетүүгө болот. Социалдык-экономикалык проблемалар көбүнчө бир үй-бүлөнүн жашоо тиричилигин камсыздай албоосунан келип чыгаары белгилүү. Экономикалык туруксуздуктан, жакырчылыктан, жумушсуздуктан улам аялдар: өзгөчө

²⁰ З. Эргешов (Ред.), *Аялдар жана кыздар тынчтык менен стабилдүүлүктүн жол баптоочулары катары практикалык колдонмосу*, Бишкек 2018, 9-б.

²¹ ИИМ ЭММКАКтын өкүлү менен болгон интервью, 4-апрель 2018-ж.

²² https://ru.sputnik.kg/Kyrgyzstan/20171206/1036684893/v-kr-v-3-raza-vyroslo-chislo-osuzhdennyh-za-terrorizm-i-ehkstreimizm.html_6.12.2017 (2018-ж. 30-мартта алынды); интервью учурунда ИИМ ЭММКАКтан алынган маалымат, 4-апрель 2018-ж.

²³ З. Эргешов (Ред.), *Аялдар жана кыздар тынчтык менен стабилдүүлүктүн жол баптоочулары катары практикалык колдонмосу*, Бишкек 2018; <http://eca.unwomen.org/ru/digital-library/publications/2017/10/violent-extremism-in-kyrgyzstan> (2018-ж. 15-мартта алынды); *Аналитическое исследование «Восприятие населением Кыргызской Республики идеологии религиозного экстремизма и его оценка государственной политики в противодействии экстремизму»*, Госкомиссия по делам религий КР, Бишкек 2016.

жесир, майып, оорулуу, күйөөсү иштебеген, ичип кеткен, таштап кеткен же жаш балалуу жалгыз бой аялдар экономикалык жана социалдык оор абалдан кутулуунун жолу катары бара-бара динге сүңгүп кирип кетишкен. Мамлекет аларды иш менен камсыздай албагандыктан же көңүл бурбагандыктан, аялдар мамлекетке ишенбей баштаган. Экономикалык кризис ички жана тышкы миграцияны пайда кылган. Экономикалык жактан ансыз деле кыйналып, коомдон “жатыркап, оолактап” баштаган аял көпчүлүк учурда мындай абалда психологиялык проблемага туш болгон. Ал эми диний уюмдар ар кандай материалдык жана руханий жардамдарды көрсөтүү аркылуу “оор абалдагы” аялды тез эле өзүнө тартып алган. Муну менен бирге тигил же бул уюмда бири-бирине колдоо көрсөтүп туруучу күчтүү байланыш (network) келип чыккан. Аялдар үчүн мындай байланыш мамлекетке караганда алда канча ишенимдүү болуп эсептелген жана өзүнө тартып турган. Натыйжада, дин аялдардын арасында экономикалык кризистен куткаруучу, психологиялык жабыркоолордон айыктыруучу жана эмоционалдык вакуумду толтуруучу “улуу күч же таяныч” катары каралып баштаган²⁴.

Аялдар жалпы диний билиминин жоктугунан же деги эле сабатсыздыгынан улам диний агымдарды ажыратып биле алган эмес. Көбүнчө өмүрлүк жолдошторунун, туугандарынын, досторунун, айылдаштарынын же тааныштарынын сөзүнө кирип, азгырылып же алардан таасирленип, ар кандай көз караштагы диний уюмдарга кирип кетишкен. Мутакаллим коомунун өкүлдөрү Кыргызстандагы аялдардын мындай абалга кабылуусун мамлекеттин жана муфтияттын аялдардын диний сабаттуулугуна көңүл бурбагандыгынан улам келип чыккандыгы менен мүнөздөйт²⁵.

Динге берилүү дайыма эле жакшы натыйжаларды бере берген эмес. Кээ бир аялдар диндин негизги ишенимдерин, жүрүм-турумду, намазды үйрөнүү жана өздөрүнө керектүү болгон маалыматтарды алуу жана аны күнүмдүк жашоосунда колдонуу менен гана чектелген болсо, айрымдары диний сабатсыздыгынан улам кантип экстремисттик жана террористтик уюмдарга кирип кеткендерин билбей калышкан. Белгилей кетүүчү нерселердин бири *атынча*²⁶ аялдардын үйлөрдөгү (хужра) дин таалими, аялдар арасындагы “гап (кеп), жоро салты”, социалдык тармактар сыяктуу байланыштар (network) маанилүү ролду ойногон²⁷. Кыз-келиндер үчүн ачылган медреселердин чындыгында канчалык деңгээлде Ислам жөнүндө туура багыттарды берип жаштарды

²⁴ Ар кандай диний уюмдарга (Исламий жамааттар, Иегова күбөлөрү, баптисттер ж.б.) кирип кеткен аялдардын арасында автор тарабынан 2012-жылы жүргүзүлгөн изилдөөдө ар бир үчүнчү аял динге болгон кызыгуусун экономикалык жана психологиялык абалы менен байланыштырган.

²⁵ Мутакаллим коомунун өкүлдөрү менен болгон интервью, 3-апрель 2018-ж.

²⁶ Аялдарга үй шартында Куран үйрөтүп, дин боюнча сабак берген аялды *атынча* деп аташат.

²⁷ Адеп Башаты фондунун өкүлүнөн алынган интервью, 22-март 2018-ж., Жалал-Абад шаары; Мутакаллим коомунун өкүлдөрү менен болгон интервьюлар, 3-апрель 2018-ж., Бишкек шаары.

тарбиялап жаткандары талкуу жаратат. “Аиша Сиддика” атындагы кыз-келиндер медресесинин мугалимдери муфтият тарабынан бекитилген программанын негизинде окутуп жатышкандыктарын баса белгилеп өтүштү²⁸. Бирок ошол эле учурда кээ бир имамдар кыз-келиндер медреселериндеги сабактын мазмуну жана сабак өтүү методдору көп деле тескөөгө алынбагандыктан аялдардын эмне үйрөнүп жаткандыктарынын белгисиз экендигин, аялдардын көпчүлүк учурда “дин үчүн колдонулуп жатышканын” айтышты²⁹. Аялдардын динге же диний агымдарга берилип кетүүлөрүнүн себептерин бир катар мисалдар менен түшүндүрүүгө болот.

1-мисал

Т. *атынча* эже кандайча намаз окуп, динге берилип баштаганын төмөндөгүдөй түшүндүрөт: “Жашоомдо башыман өткөргөн эки нерсе мени динди үйрөнүүгө түрттү. Биринчиси, жолдошум каза болгондо 3 кызым жана 4 жашындагы жалгыз уулум менен жесир калдым. Катаал жылдарга туш келдик. Балдар жаш, иштеп тапканым эч нерсеге жетпейт. Ал турсун тамак таппай, ач калган күндөрүбүз да болду. Менин тагам өз учурунда Өзбекистандан окуп келген молдо эле. Жаш чагыбызда куран аяттарын үйрөткөнүнө карабастан, көп деле маани берген эмес экемин. Мына ушундай кыйын күндөрдүн биринде кыйынчылыктан кутулуунун жолу катары Исламды үйрөнгүм келди жана тагама барып, андан Ислам жөнүндө маалымат алып, анан акырындык менен намаз окуп баштадым. Экинчиси болсо, уулум эрезеге жетип баштаганда атасыз өскөндүктөн мени укпай, жаман жолго түшүп банги-заттарга аралаша баштады. Жалгыз уулумду бул жолдон кайтаруу максатында айылыбыздагы молдого алып барып таштап койдум... Ооба, ошол учурдагы турмуштун татаалдыгына байланыштуу мен балдарымды университеттерде окута албадым. Бирок мен балдарыма дин аркылуу туура жүрүм-турумду кудай алдында күнөө кылбоону үйрөтө алдым”³⁰.

2-мисал

Жалгыз балалуу жалгыз бой аял. Экономикалык жактан аябай кыйналган. Уулу мечитке барып жүргөн. Алгач дин жөнүндөгү маалыматтарды уулунан алып жүргөн. Кийинчерээк өзү да динге берилип кеткен. “Мен кыйналганда мамлекет мага эч кандай жардам берген жок. Мамлекет көрсөтпөгөн жардамды дин жандаштардан көрүп жатам. Халифат болгондо биз мындай кыйналбайт болчубуз...”³¹

²⁸ “Аиша Сиддика” атындагы кыз-келиндер медресесинин мугалимдеринен алынган интервью, 22-март 2018-ж., Жалал-Абад шаары.

²⁹ Жала-Абад шаарынын имамдарынын алынган интервьюлар, 22-март 2018-ж., Жалал-Абад шаары.

³⁰ Жалал-Абад облусунан алынган интервью, 23-март 2018.

³¹ Бишкектен алынган интервью, 29-март 2018.

3-мисал

“Үй-бүлөлүк шартыбыз Кудайга шүгүр жакшы. Жолдошум экөөбүз тең мамлекеттик кызматтарда иштейбиз. Бирок жолдошум көбүрөөк ичет эле. Досторунан таасирленип, мечитке барып баштаганда аябай сүйүндүм. Анын өзгөргөнүн көрүп мен да аялдардын жамаатында таалим алып баштадым. Азыр эч өкүнбөйм. Шартыбыз болгондо *никаб* кийип үйдө отурууну каалайм”³².

4-мисал

Айылдын молдосу кызын күйөөгө берип жатканда жигиттин диний көз карашын жакшы билген эмес. Кийин кызынын жолдошунун таасири менен радикалдашып баштаганын көргөн молдо кызын үйүнө чакыртып алган. Бирок кызы радикалдык көз карашка толугу менен кирип кеткендиктен, мындай көз караштан баш тартуунун ордуна 10 күндөн кийин атасынын үйүнөн качып кеткен. Азыркы күндө күйөөсү менен жашап жатат³³.

Мына ушул сыяктуу ар кандай диний уюмдарга кирип кеткендердин ар кандай себептерин көрүүгө болот. Бирок мындай тенденциянын келечекте өлкөнү кандай абалга алып барып такаары белгисиз.

Манипуляцияланган аялдар жана Сирия маселеси

Кыргызстандык жарандардын, өзгөчө аялдардын Сирияга барууларына эмне себеп болду дегенде, жогоруда аталып кеткен өлкөдөгү радикалдашуунун таасири болгонун айтууга болот. Бирок Ислам Мамлекети уюму бул жолу ушуга чейинки бардык экстремисттик жана террористтик уюмдардан айырмаланып, “тышкы күчтөрдүн жардамы менен” бүт дүйнөнү ойго салган “тактиканы” колдонду. Сириядагы согушка катышууга азгыргандар (вербовщиктер) жихад жөнүндөгү ар кандай видео тасмаларды тартуу, аларды интернет баракчаларына жайгаштыруу, телефондук байланыштар аркылуу, кыскасы, заманбап техникаларды жана интернет социалдык тармактарды колдонуу менен мусулмандарды жана жандоочуларын психологиялык, эмоционалдык жактан тез аранын ичинде манипуляциялап, өздөрүнө тартканга аракеттенишкен. Алардын эң негизги ийгиликтери буларды профессионалдык деңгээлде ишке ашырууларында жатат. Эксперттердин айтымында, “Экстремисттик топтор катарына адам тартуу үчүн көп каражат бөлгөн. Алар адамдын психологиясын, коомдогу катмарларды жакшы изилдеп, эл арасындагы

³² Бишкектен алынган интервью, жай 2017.

³³ Жалал-Абад облусунан алынган интервью, 23-март 2018.

маргиналдарды, комформизм түшүнүгүнө тиешелүү адамдарды колдонушкан жана өздөрүнө адамдарды тартуунун ыкмасын мыкты иштеп чыгышкан. Мисалы, интернет, Ватсап сыяктуу маалымат каражаттары менен иштөө жолдорун түзүшкөн. Андан сырткары коомдук-саясий кырдаалды, окуяларды изилдеп, колдонуу менен бирге Сириядагы бийликтин адилетсиздиги тууралуу видеолорду көрсөтүшкөн³⁴. Натыйжада берилген маалыматтарга караганда, Сирияга дүйнөнүн 110 мамлекетинен 19000ден ашык жихадчылар кеткен. Алардын арасынан акыркы учурларда 5600ү мамлекеттерине кайтып барган³⁵. Өз өлкөлөрүнө кайтып барган согушчандардын алдыда дагы кандай проблемаларды жаратары же коопсуздукка кандай залалдар келтирери белгисиз. Мындан ары терроризмди, экстремизмди келечекте бүт дүйнө үчүн көптөгөн проблемаларды жаратуучу “башка бир этапка өттү” деп мүнөздөөгө болот. Эксперттердин ою боюнча, “Бул өтө оор маселе. Анткени бүгүн ИМ бүтсө, эртең башка нерсе чыгат. Мисалы, Усама Бин Ладен өлдү радикализм маселеси бүткөн жок, Талибан алсызданды, ИДУ жокко эсе болуп калды, бирок радикализм жок болгон жок. Андыктан көйгөй ИМ менен кошо бүтөт деген туура эмес. Мамлекет, жалпы коом тынымсыз аракет кылып радикализм менен күрөшүшү керек”³⁶.

Кыргызстандан Сирияга алгач эркектер гана барган болсо, кийинчерээк алардын катарын үй-бүлөсү, бир туугандары менен кеткендер, ал турсун аялдар, тактап айтканда 17 жаштагы кыздан 80 жашка чейинки байбичелер жана жаш балдар толуктаган. Массалык маалымат каражаттарында берилген маалыматтарга караганда, Ислам Мамлекети уюмуна барып кошулгандардын 85% өзбек тектүү Кыргызстандын жарандары түзүшкөн³⁷. Бул абалды 2010-жылда Кыргызстандын түштүгүндө болуп өткөн этникалар арасындагы кагылышуулар, дискриминация жана маргинализация менен байланыштырып келишет³⁸. Кандайдыр бир деңгээлде 2010-жылы болуп өткөн окуянын таасири болушу мүмкүн. Бирок изилдөөлөр Сирияга баргандардын басымдуу бөлүгүнүн ал жакка кетүүсүнүн башкы себебинин диний көз караш же ишеним менен байланыштуу экенин көрсөткөн³⁹.

Жаннат Ошиклары уюмунун лидери Кыргызстандын түштүгүндө туулуп чоңойгон Сирожиддин Мухтаровдун (Абу Салох) кыргызстандык жарандардын Сирияга азгырылып

³⁴ http://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan/2016/08/160809_extremism_kyrgyzstan (2018-ж. 2-апрелде алынды).

³⁵ www.bbc.com/kyrgyz/world-41745995_25.10.2017 (2018-ж. 2-апрелде алынды).

³⁶ Укук илимдеринин кандидаты менен болгон интервью, 30-март 2018-ж.; http://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan/2016/08/160809_extremism_kyrgyzstan (2018-ж. 2-апрелде алынды).

³⁷ http://www.bbc.com/kyrgyz/world-39257095_14.03.2017 (2018-ж. 19-мартта алынды).

³⁸ <http://eca.unwomen.org/ru/digital-library/publications/2017/10/violent-extremism-in-kyrgyzstan> (2018-ж. 15-мартта алынды).

³⁹ http://www.bbc.com/kyrgyz/world-39257095_14.03.2017 (2018-ж. 19-мартта алынды).

согушчандардын катарын толуктоодо ролу чоң болгон. Берилген маалыматтарга караганда, Мухтаров Жихад идеологиясынын калыптанышы менен 2013-жылдын сентябрь айларында Түркия жергесине сапар алган. Андан кийин Сирия жергесиндеги Жабхат ан-Нусра террористтик уюмуна кирип, террористтик даярдыктарга жана согуштук жаңжалдарга катышкан. 2013-жылдын сентябрь айынын аягында Кыргызстанга кайтып келген. Жергиликтүү калкты активдүү үгүттөө менен террористтик иш-аракетти жайылтуу иштери менен алектенген. Жабхат ан-Нусра уюмунун кыргызстандык мүчөлөрү да Кыргызстандын түштүк аймактарындагы калкты Сирияга барууга үгүттөшкөн. Мына ушундай үгүттөөнүн негизинде ошол учурларда Кыргызстандын түштүк аймактарынан көптөгөн жарандар азгырылып тартылып кетишкен⁴⁰.

Ислам Мамлекетинин негизги көздөгөнү жаштар жана аялдар болгон. Ош шаардык Ички иштер башкармалыгынын (ИИБ) өкүлү тарабынан берилген маалыматтарга караганда, Сирияга кеткендердин арасында 18-25 жаштагылар басымдуулук кылышат⁴¹. Себеби жихадчылар үчүн психологиялык жактан толугу менен калыптана элек жаштарды азгыруу башкаларга караганда алда канча оңой жана азгырылган жаштар алар үчүн “активдүү согушкер-жихадчы ресурс” болуп эсептелген. Көпчүлүк учурда кыздардын психологиясына таасир берүүчү видеороликтер тасмалар жана сүрөттөр аркылуу эмоционалдык жактан манипуляциялашкан. Жаш кыздарды жана аялдарды азгырып, Сирияга алып баруунун башкы максаты жыныстык кулчулукка түшүрүү, жанкечти согушкерлерди даярдоо, согушкерлерге тамак даярдап берүүчү аялдарды, медайымдарды же санитаркаларды согуш талааларында кызматкер катары колдонуу болгон. Алар интернет, телефон, смс каттары, Агент, Одноклассники, Вконтакте, Ватсап (WhatsApp), Фейсбук (Facebook) же Инстаграм (Instagram) сыяктуу социалдык тармактар аркылуу азгырышкан. Эң кызык жери өтө кыска убакыттын ичинде, эң көп дегенде эки айдын ичинде эле өз эрки менен Сирияга жихадка барууга ынандырып коюшкан⁴².

Азгыруучулар (вербовщиктер) “Бир тууган мусулмандарыбыз Сирияда кыйынчылыкка дуушар болуп жатат, ал жакка барып жихадка катышуу биздин милдетибиз”, “Сирия чыныгы мусулмандардын, акыйкаттын өлкөсү” сыяктуу уккан адамдын көңүлүн тез эле өзүнө тарта алуучу, психологиясына таасир берүүчү сөздөрдү колдонуу аркылуу жихаддын мусулманчылыктагы ордун түшүндүрүп, азгырып жаткан

⁴⁰ http://www.sayasat.kg/kg/sayasat/39874-osh-vmbo-soodala%C5%A1ga-bardyby.html_17.06.2015 (2018-ж. 4-апрелде алынды).

⁴¹ https://www.azattyk.org/a/26842511.html_11.02.2015 (2018-ж. 29-мартта алынды).

⁴² <https://ru-clip.com/video/NDI4osoAUts/сирияга-барган-кыргыз-кыздар.html> (2018-ж. 27-мартта алынды); мамлекеттик тийиштүү органдардын өкүлдөрү жана укук коргоочулар менен болгон интервьюлар, март-апрель 2018-ж.

аялдарга бейишти элестеткен жашоону убада кылышкан. Берилген маалыматтарга караганда, азгыруучулар кыз-келиндердин баштарын айлантышып, турмушка чыгууну же биргеликте бизнес кылууну сунушташкан⁴³. Сирияда же Түркияда окуу жайларына киргизүү же жумуш таап берүү убадасын кылышып, ал турсун кээ бирлеринин билеттерин алып беришкен⁴⁴. Диний билими тайкы болгон аялдар жихад сөзүнүн эмне экендигин түшүнүшпөй эле, мындай сунуштарга тез эле алданып калышкан. КР ИИМдин ЭММКАКнын өкүлү тарабынан берилген маалыматтарга караганда, Сирияга кеткен аялдардын 80% диний билиминин деңгээли төмөн экендиги аныкталган⁴⁵.

2018-жылы жарыяланган “Аялдар жана кыздар тынчтык менен стабилдүүлүктүн жол баштоочулары катары” аттуу практикалык колдонmodo аялдардын тыюу салынган радикалдуу уюмдарга кирип кетүүлөрүнүн этаптарын төмөндөгүчө белгилешет:

“Биринчи этапта, аялдар жана жаш кыздар интернет баракчаларындагы, маалыматтарды, видеороликтерди көрүү аркылуу экстремисттик жана террористтик идеологиянын барымтасында калуунун негизинде көз караштарында өзгөрүүлөр пайда болот. Экинчи этапта, өздөрүн курчап турган чөйрөдөн (үй-бүлөдөн, туугандарынан, тааныштарынан алыстап, бул жашоонун кызыгы кетип, чыныгы жашоонун тиги дүйнөдө экендигин кабыл алып баштайт. Болуп жаткан окуялар жөнүндө жаңылыш түшүнүктөр пайда болот. Үчүнчү этапта, аялдар өздөрү жөнүндө жаңы образдарды жаратып башташат. Мурдагы образдын, ички дүйнөнүн алмашуусу жүрөт. Азгыруучунун бардык насааттарын жана буйруктарын аткарууга даяр. Ошентип, күч колдонулган экстремисттик топтордо башын өлүмгө байлаган аялдар, күжүрмөн курбулар, “кара жамынган жесирлер” жаралат. Төртүнчү этапта, финансылык мүмкүнчүлүккө жана социалдык абалга жараша жөнөтүүнүн маршруту жана логистикасы белгиленет. Кыз үчүн бир тарапка билет сатылып берилет жана бардык логистикалык түйүндөрдө аны атайын адамдар тосуп алышат”⁴⁶.

Мына ушундай жолдор аркылуу бүтүндөй үй-бүлө, ата-бала, ага-ини, эже-синдилер кетип калышкан. Бул жерде азгыруучунун жеке адамга (индивидге) болгон психологиялык чабуулунун канчалык даражада күчтүү экендигин байкоого болот. Мындай азгырууга коомдун бардык катмары туушугууда. Мисалы, 2014-жылы УМККнын маалымат катчысы тарабынан берилген маалыматтарга караганда, Сирияга кеткендердин дээрлик 95% социалдык жактан жакшы камсыз болгон үй-бүлөлөрдөн чыгып, өз чөнтөктөрүнөн

⁴³ http://www.bbc.com/kyrgyz/world/2014/05/140515_syria (2018-ж 26-мартта алынды).

⁴⁴ https://www.azattyk.org/a/26842511.html_11.02.2015 (2018-ж. 29-мартта алынды).

⁴⁵ ИИМ ЭММКАКтын өкүлү менен болгон интервью, 4-апрель 2018.

⁴⁶ З. Эргешов (Ред.), *Аялдар жана кыздар тынчтык менен стабилдүүлүктүн жол баштоочулары катары практикалык колдонмосу*, Бишкек 2018, 24-26-б.

каражат сарпташкан⁴⁷. Албетте, жихаддын эмне экенин билбестен, иштеп акча табуу максатында кеткендер да жок эмес. Муну менен бирге иш жана акча убадасын берип азгырганга караганда психологиялык жактан манипуляциялоонун алда канча күчтүү жана ийгиликтүү болгонун баса белгилей кетүү керек.

Аялдардын Сирияга кандай таасирлерден улам жана эмне үчүн ал жакка баргандарын, эмнеден улам азгыруучулардын сөзүнө кирип азгырылып кеткендерин төмөндөгүдөй кылып классификациялоо мүмкүн:

1. Күйөөсүнүн аркасынан азгырылып кеткен аялдар;
2. Бир туугандарынын таасири менен кеткен аялдар;
3. Тууган-туушкандарынын, тааныштарынын жана коңшулардын таасири менен кеткен аялдар;
4. Чет өлкөлүк жигитке турмушка чыгуу максатында кеткен аялдар;
5. Иштеп акча табуу же бизнес жасоо максатында кеткен аялдар;
6. Окуу жайларда диний билим алуу максатында кеткен аялдар;
7. Жакшы жашоо издеп кеткен аялдар;
8. Жашоосуна ыраазы болбой, жашоосун өзгөрткүсү келген аялдар ж.б.

Аялдардын, кыз-келиндердин кандай максаттан улам Сирияга кеткендерин төмөндөгүдөй мисалдар аркылуу түшүнүү мүмкүн:

1-мисал

2013-жылдын аягында Кыргызстандан Түркияга иштейм деп чыгып кеткен кыргызстандык жаран бир жылдан кийин Түркияда иш бар деген шылтоо менен аялын, бала-чакасын чакыртып алган. Анан 80 жаштагы апасын, эжесин, карындаштарын, күйөө балдарын бала-чакалары менен жалпысынан чоң үй-бүлөнүн 29 мүчөсүн Түркия аркылуу Сирияга алып чыгып кеткен⁴⁸.

2-мисал

Жалал-Абаддагы жогорку окуу жайлардын биринин 19 жаштагы студенти диний билим алууну каалаган. Бирок ата-энеси буга каршы болгондуктан, кыз чет өлкөдөн диний билим алуу максатында интернет аркылуу окуу жай издеп жүрүп, азгыруучулардын тузагына кабылып калган. Ал адамдын жардамы менен алгач Түркияга анан Сирияга барып калат. Кыздын Сириядагы согуш жөнүндө маалыматы деле болгон эмес⁴⁹.

⁴⁷ http://www.bbc.com/kyrgyz/world/2014/05/140515_syria (2018-ж 26-мартта алынды).

⁴⁸ <https://sputnik.kg/society/20151124/1020371452.html> (2018-ж 21-мартта алынды); <https://ru-clip.com/video/xXO9X8esYpM/сирияга-кеткен-29-гоңдук.html> (2018-ж. 20-мартта алынды).

⁴⁹ https://www.azattyk.org/a/26842511.html_11.02.2015 (2018-ж. 29-мартта алынды).

3-мисал

Интернет аркылуу түркиялык азгыруучулардын тузагына кабылып, ата-энесине Стамбулдан сатыкка буюм алып келем деп кеткен кыз, Сирияга барган соң гана аларга жихадка кеткенин айтат. Ал кыялданган Сирия же бейишке жетелөөчү жол анын тили менен айтканда “жихад” ал ойлонгондон тескери болуп чыккан. “Алданып калганымды билдим. Чынында баш аламан. Кимдин ким менен согушуп жатканы деле белгисиз. Жихад десе башкача ойлоп баргам. Адамдардын жашоосу начар, баары кир. Көрүп абдан көңүлүм калды, артка кайтууну ойлоно баштадым. Аялдар капкара кийинип алып чүмкөнүп жүрүшөт, эркектер менен таптакыр сүйлөшпөйт экен. Абдан таң калдым, чынында алдап алып барган киши башкача айткан эле. Кайтууга жол издеп, ортомчуларды таптым”⁵⁰.

4-мисал

Кан күйгөн согуш талаасында жаш балдары менен аялдарга эмне бар? - деп зар какшап ыйлайт каймене. Кайненесинин айтымында 30 жаштагы келини кызын жана уулун алып күйөөсүнө, кайненесине да айтпай “туугандарыма кетип жатам”- деп, Сирияга инисинин жанына кетип калган⁵¹.

5-мисал

Кыз жогорку окуу жайда окуганды каалаганына карабастан ата-энеси орто мектепти бүтүрөөрү менен 17 жашында турмушка берип салышкан. Кыз материалдык жактан абдан жакшы шартта жашаган. Баласы менен үйдө отурган кыз интернет аркылуу азгыруучулардын тузагына кабылып калган. 3 ай боюнча азгыруучу менен ватсапта жазышып жүрүп, Москва аркылуу Сирияга кетип жаткан учурда кармалган⁵².

Сирияга азгырылган аялдардын окуясы ар бир адамды ойлондурбай койбойт. Бул жалгыз эле ошол жакка кетип жаткан аялдардын эмес, бүтүндөй коомдун травмасы болуп саналат. Эң олуттуусу Ислам Мамлекетинин халифат идеологиясына толугу менен кирип кеткен же акча табуу максатында аялдардын башка аялдарды азгырышы болуп саналууда. Мындай азгыруучулардын баарын кармап, абалды жөнгө салуу абдан оор жана көптөгөн аракеттерди талап кылууда. 2016-жылы 14-сентябрда соттун чечими менен адамдарды Сирияга азгырган эки аялга өкүм чыгарылган. Соттолгондор 55 жаштагы жана 30 жаштагы Кыргызстандын жараны эне-кыз болуп чыгышкан. Экөө тең

⁵⁰ http://www.bbc.com/kyrgyz/world/2014/05/140515_syria (2018-ж 26-мартта алынды).

⁵¹ http://www.bbc.com/kyrgyz/world/2014/05/140515_syria (2018-ж 26-мартта алынды).

⁵² ИИМ ЭММКАКтын өкүлү менен болгон интервью, 4-апрель 2018.

материалдык пайда табуу максатында жаш кыздарды Ислам Мамлекетине азгырып үгүттөшкөн. Соттун чечими менен алар 6 жана 7 жылга кесилишкен⁵³.

Мына ушундай азгырыкка ишенип, азгыруучулардын тузагына түшүп Сирияга баргандардан 17 жана 24 жаштардагы эки кызды Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин (УКМК) кызматкерлери Түркия мамлекеттик полициясынын жардамы менен Сириядан Кыргызстанга кайра алып келген⁵⁴.

Жогорудагы бул мисалдардын баары бизге азыркы тапта көрүнбөгөн же көп деле маанилүү саналбаган маселе сыяктуу көрүнсө да, чындыгында жалгыз гана аялдардын эмес бүтүндөй коомчулуктун маселеси экендигин белгилей кетүү керек.

Жыйынтык

Кыргыз Республикасынын территориясындагы экстремисттик аракеттерге каршы натыйжалуу күрөшүү жана экстремизмди алдын алуу максатында өлкөнүн иштеп жаткан мыйзамдарынын алкагында бир катар стратегиялык программалар иштелип чыкты. Мунун негизинде КР ДИМК, УКМК, ИИМ сыяктуу мамлекеттик органдар жана КМДБ тарабынан Кыргызстандагы диний абал контролго алынууда. Акыркы жылдарда мамлекеттик тийиштүү органдардын өкүлдөрү жана Мутакаллим сыяктуу бейөкмөт уюмдар тарабынан же чет өлкөлүк эл аралык уюмдардын колдоосу менен радикализмди, экстремизмди, терроризмди алдын алуу жана коомчулукка бул багыттарда маалымат берүү максатында жер-жерлерде ар кандай тренингдер, семинарлар жана тегерек столдор уюштурулууда. Мындай иш-аракеттер менен бирге Сирияга барып кайра келген, мамлекет ичинде күч колдонулган экстремизмге үгүттөгөн, радикалдык, экстремисттик же террористтик уюмдарга кирип кеткен аялдарды кайра коомго кошуу максатында ар кандай психологиялык, укуктук жардамдар көрсөтүлүп, профилактикалык иш-чаралар өткөрүлүүдө. Алардын үй-бүлөсүнө жана туугандарына да профилактикалык жардамдар берилүүдө⁵⁵. Бирок мындай аракеттердин негизинде бул көйгөй жөнгө салынды деп айтуу азырынча эрте.

Кыргызстандын жарандарынын, атүгүл мечит имамдарынын арасында диний сабаттуулуктун төмөнкү деңгээлде болушу, жалпы коомдун жогоруда аталып өткөн бир канча факторлордон улам жыл өткөн сайын диний жактан гана эмес жалпы билим берүү деңгээлинин төмөндөшү, коомдун деградиацияланып баратышы, белгилүү бир максатка карай өнүгүүнүн жана өсүүнүн ордуна тескерисинче, регрессияга кабылышы негизги

⁵³ https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_security_religion/27988152.html_15.09.2016 (2018-ж. 1-апрелде алынды).

⁵⁴ https://www.youtube.com/watch?v=NDI4osoAUts_10.05.2014 (2018-ж. 29-мартта алынды).

⁵⁵ Интервью, (март-апрель 2018).

көйгөйгө айланууда. Коом сабатсыздашууда жана массага айланууда. Илим-билимге мамлекет тарабынан дале болсо маани берилбей келүүдө. Билим берүү системасы замандын талабына жараша реконструкцияланбагандыктан заманбап билим берүүдөн куру жалак калган муундар өсүүдө. Мына ушундай абалдагы коомго жогоруда аталган программалардын канчалык деңгээлде таасир этүүсү күмөндөрдү туудурбай койбойт. Балким коомдун жалпы билим деңгээлин, экономикалык абалын жогорулатуу, коомду иш менен камсыз кылуу, мамлекет менен коом арасындагы ажырымга “чекит коюу” жана коомдун келечеги үчүн комплекстүү программаларды иштеп чыгуу керек. Ансыз күн өткөн сайын коомдон жатыркаган, алыстаган адамдын же аялдын эртең өлкөнүн коопсуздугуна коркунуч жаратпасына эч ким кепилдик бере албайт.

Аял үйдүн куту, эркекке өмүрлүк жар, келечектин ээси болгон жаш муундардын тарбиячысы. Бирок келечек муунду тарбиялоочу аялзатынын мындай абалдарга кабылып жатышы бүтүндөй мамлекеттин көйгөйү. Аялдардын жалгыз гана диний жактан эмес деги эле азыркы дүйнөлүк тенденцияга жараша илим-билимдүү, өзүнө жана коомчулукка пайда келтирүүчү кандайдыр бир кесиптин ээси болушу азыркы замандын талабы. Мына ошондо гана аялдар аң-сезимдүү, өз элин сүйгөн жана мекен үчүн кызмат кыла турган муундарды тарбиялай алышат. Аялдар замандын талабына жараша өзүн ар тараптуу өнүктүрүп, кесип аркалап коомдогу өз ордун таба алса, анда радикалдашкан топтордун азгырыгына кирмек эмес, аялдардын коомдогу активдүүлүгү да артмак.

Адабияттар

- Аналитическое исследование “Восприятие населением Кыргызской Республики идеологии религиозного экстремизма и его оценка государственной политики в противодействии экстремизму”. Госкомиссия по делам религий КР. (2016). Бишкек.
- Эргешов, З. (Ред.) (2018). Аялдар жана кыздар тынчтык менен стабилдүүлүктүн жол баштоочулары катары практикалык колдонмосу. Бишкек.
- Молдалиев, О. А. (Ред.) (2015). Государственная политика в религиозно сфере и основные религиозные течения в Кыргызстане: методическое пособие. Бишкек.
- Молдалиев, О. А. (Ред.) (2016). Государство и религия: методическое пособие. Бишкек.
- “Насильственный экстремизм в Кыргызстане: Роль женщин в поддержке, присоединении, вмешательстве и противодействии распространению”, <http://eca.unwomen.org/ru/digital-library/publication/2017/10/violent-extremism-in-kyrgyzstan> (2018-ж. 15-мартта алынды)
- “Уровень экономической активности населения, уровень занятости и уровень безработицы в возрасте 15 лет и старше (в процентах)”, 2012-2016 статистический ежегодник Кыргызской Республики, Бишкек 2017, 70-б.
- “Численность государственных служащих, занятых в органах государственного управления Кыргызской Республики, по полу на 1 января 2017г”, 2012-2016 статистический ежегодник Кыргызской Республики, Бишкек 2017, 20-б.
- “Экстремизм в Кыргызстане всё больше приобретает женское лицо», http://inozpress.kg/news/view/id/52493_18.02.2018 (2018-ж. 1-апрелде алынды).
- Heyat, F. “Re-Islamization in Kyrgyzstan: Gender, New Poverty and the Moral dimension”, *Central Asian Survey*, 2004, 23:3-4, 275-287-б.
- http://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan/2016/08/160809_extremism_kyrgyzstan (2018-ж. 2-апрелде алынды).
- http://www.bbc.com/kyrgyz/world/2014/05/140515_syria (2018-ж. 26-мартта алынды).

- http://www.sayasat.kg/kg/sayasat/39874-osh-vmbo-soodala%C5%A1ga-bardyby.html_17.06.2015 (2018-ж. 4-апрелде алынды).
- https://24.kg/vlast/44263_tochnogo_chisla_voyuyuschih_v_sirii_grajdan_kyrgyzystana_v_pravitelstve_ne_znayut_2.01.2017 (2018-ж. 3-апрелде алынды).
- https://ru.sputnik.kg/Kyrgyzstan/20171206/1036684893/v-kr-v-3-raza-vyroslo-chislo-osuzhdennyh-za-terrorizm-i-ehkstreizm.html_6.12.2017 (2018-ж. 30-мартта алынды).
- <https://ru-clip.com/video/NDl4osoAUts/сирияга-барган-кыргыз-кыздар.html> (2018-ж. 27-мартта алынды).
- <https://sputnik.kg/society/20151124/1020371452.html> (2018-ж. 21-мартта алынды).
- <https://ru-clip.com/video/xXO9X8esYpM/сирияга-кеткен-29-тоңдук.html> (2018-ж. 20-мартта алынды).
- https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_bishkek_terrorizm/27322805.html_23.10.15 (2018-ж. 21-мартта алынды).
- https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_security_religion/27988152.html_15.09.2016 (2018-ж. 1-апрелде алынды).
- https://www.youtube.com/watch?v=NDl4osoAUts_10.05.2014 (2018-ж. 29-мартта алынды).
- https://www.azattyk.org/a/26842511.html_11.02.2015 (2018-ж. 29-мартта алынды).
- http://old.kabar.kg/kyr/law-and-order/full/76807_7.09.2016 (2018-ж. 19-мартта алынды).
- http://for.kg/news-401423-ru.html_6.01.2017 (2018-ж. 10-апрелде алынды).
- http://www.bbc.com/kyrgyz/world-39257095_14.03.2017 (2018-ж. 19-мартта алынды).
- http://www.bbc.com/kyrgyz/world-41745995_25.10.2017 (2018-ж. 2-апрелде алынды).
- Myrzabekova, A. Understanding Islamization and Veiling in Post-Soviet Kyrgyzstan, MA Thesis, The Arctic University of Norway, Center for Peace Studies, 4-б.

Интервьюлар

- “Аиша Сиддика” атындагы кыз-келиндер медресесинин мугалимдеринен алынган интервью, 22-март 2018-ж., Жалал-Абад шаары.
- Адвокат жана укук коргоочулар менен болгон интервьюлар, март 2018-ж., Бишкек шаары.
- Адеп Башаты фондунун өкүлүнөн алынган интервью, 22-март 2018-ж., Жалал-Абад шаары.
- Жала-Абад шаарынын имамдарынан алынган интервьюлар, 22-март 2018-ж., Жалал-Абад шаары.
- Жарандар, аялдар жана жаштар менен богон интервьюлар, март-апрель 2018-ж., Бишкек шаары, Жалал-Абад облусу
- ИИМ ЭММКАКтын өкүлдөрү менен болгон интервьюлар, 4-11-апрель 2018-ж., Бишкек шаары.
- Имамдардан алынган интервьюлар, март-апрель 2018-ж., Жалал-Абад облусу, Бишкек шаары.
- Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын (КР ДИМК) областтык өкүлү менен болгон интервью, 22-март 2018-ж., Жалал-Абад шаары.
- Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясынын (КР ДИМК) өкүлдөрү менен болгон интервьюлар, 29-март, 4-апрель 2018-ж., Бишкек шаары.
- Мутакаллим коомунун областтык өкүлдөрү менен болгон интервьюлар, 23-24-март 2018-ж., Жалал-Абад облусу.
- Мутакаллим коомунун өкүлдөрү менен болгон интервьюлар, 3-апрель 2018-ж., Бишкек шаары.
- Политология илимдеринин кандидаты менен болгон интервью, 29-март 2018-ж., Бишкек шаары.
- Теология илимдеринин докторлору менен болгон интервьюлар, март-апрель 2018-ж., Бишкек шаары.
- Эл аралык мамилелер илимдеринин доктору менен болгон интервью, 29-март 2018-ж., Бишкек шаары.
- Юридика илимдеринин кандидаты менен болгон интервью, 30-март 2018-ж., Бишкек шаары.